

ՄՈՒԾԱԾԻՐԻ ՏԱՃԱՐԸ (ՊԱՏՄԱՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)

Ուրարտական ճարտարապետությունը ստեղծել է տաճարային կառույցների մի շարք ձևեր, որոնք պեղումներից գտնված օրինակներից բացի, հայտնի են նաև սեպագիր աղբյուրներից: Ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվում են աստվածություններին ձոնված մի քանի շինությունների անուններ, ինչպես՝ É, É.BAR, É.BAR ŠA.DI, É.BAR TUR, susi, iarani, KÁ (šeštili), ¹ ašihuse: É գաղափարաբարով նշանակվել են ինչպես աշխարհիկ, այնպես և պաշտամունքային կառույցները¹:

Թեև ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են տաճարների բազմաթիվ ձևեր, սակայն դրանց հատակագծային հորինվածքները, ըստ Կ. Հովհաննիսյանի, երեքն են՝

- ուղղանկյուն հատակագծով՝ երկայնական առանցքով
- ուղղանկյուն հատակագծով՝ լայնական առանցքով
- քառակուսի²:

Երկայնական հատակագծով տաճարների տեսակին է պատկանում ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում՝ հիշատակվող susi տաճարը: Հայտնի է, որ susi հիմնականում ձոնվել է Խաղի աստծուն (բացառությամբ մեզ հայտնի երկու դեպքի. մեկ susi տաճար՝ ձոնված է Իվարշա աստվածությանը՝ Էրեբունիում, և մեկ տաճար՝ ձոնված Իրմուշինի աստվածությանը՝ Չաուշ-թեփեում):

Ենթադրվում է, որ Խաղիին ձոնված susi տաճարներում իրագործվել են ինչպես Խաղիի կնոջը՝ Ուարուբաինիին, այնպես էլ այլ աստվածություններին նվիրված ծխական արարողություններ, ինչպես դա վկայում է Սիերի դռան արձանագրությունը³:

Կարծիք կա, որ Մուծածիրի (ուրարտական Արդինի) քաղաքի Խաղիի տաճարը ևս պատկանել է «սուսի» տաճարային տեսակին, որը թեև մեզ հայտնի է միայն իր գլխավոր ճակատի հարթաքանդակի ձևով, բայց այն ևս դասվում է երկայնական հատակագծով կառույցների շարքին: Մուծածիրի տաճարը, որը նվիրաբերված էր երկրի գլխավոր աստծուն՝ Խաղիին, կառուցված էր հենց նրա պաշտամունքի կենտրոնը հանդիսացող Մուծածիր քաղաքում, որ և, հավանաբար, նաև ողջ Ուրարտուի պաշտամունքի կենտրոնն էր: Մուծածիրի տաճարի վերաբերյալ մենք ենթադրություններ ենք անում՝ ելնելով Սարգոն II արքայի Դուր-Շարուկինի (այժմյան Խորսաբադ՝ Իրաք) պալատի XII դահլիճի

պատին պահպանված բարձրաքանդակից, որը պատկերում է Մուծածիրի տաճարի թալանը Մարգոն II-ի զորքերի կողմից⁴: Տաճարը երևում է միայն դիմային կողմից՝ բարձր, աստիճանավոր հարթակի վրա, դիմային պատին կից սյուներով կամ որմնահեցերով, երկթեք ծածկով, որի վրա Խաղիի պաշտամունքային խորհրդանիշը հանդիսացող նիզակ է կամ կենաց ծառ:

Ուրարտական ճարտարապետության մեջ ամենավիճելի հարցը Մուծածիրի տաճարի արտաքին տեսքի և տեղադրությանը վերաբերող խնդիրն է: Ինչ վերաբերում է տաճարի արտաքին տեսքին և ճարտարապետական հորինվածքներին, ապա տեսակետները խիստ բազմազան են: Մի տեսակետի համաձայն Մուծածիրը ներսից ընդարձակ տարածքով, արտաքինից սյունաշար, երկթեք տանիքով կառույց պետք է որ լիներ, որի վրա ամրացված է Խաղիի պաշտամունքային խորհրդանիշը հանդիսացող նիզակ⁵: Այս տեսակետն է պնդում նաև Կ. Տրևերը, ով գտնում է, որ տաճարը ունեցել է երկթեք տանիք (ինչը, ըստ նրա, հատուկ էր Առաջավոր Ասիայի և Միջերկրական ծովի արևելյան ավազանի տաճարներին և դամբարաններին), դիմային մասից 6 սյուներ, չնայած առկա չէ ոչ խոյակ, ոչ անտամբալմենտ, ոչ էլ քիվ⁶: Թ. Օզգյուչը, սակայն, կարծում է, որ տաճարը պետք է ունենար հարթ ծածկ, որի լուսավորումը կատարվում էր բարձր պատի վրայի պատուհաններից, տանիքի անցքից, դռան անցքից կամ այդ երեքից միաժամանակ⁷: Կա մեկ այլ տեսակետ, ըստ որի կառույցի բարձր հարթակը իր առջև ու ամբողջ լայնությամբ պետք է ունենար աստիճաններ, որոնք տաճարին հաղորդում էին հանդիսավորություն և մոնումենտալություն: Այս տեսակետի համաձայն տաճարը պետք է ունենար երդիկանման պատուհան, որտեղից էլ, ըստ երևույթին, լուսավորվել է տաճարի ներսը⁸: Սակայն, ինչպես կարծում է Վ. Բլայսը, Մուծածիրի տաճարը շրջապատված էր ոչ թե սյուներով, այլ որմնահեցերով, տաճարն ուներ երկթեք տանիք և, ըստ երևույթին, տաճարին կից աշտարականման կառույց⁹: Ինչ վերաբերում է Մուծածիրի տաճարի ճարտարապետական լուծումներին, ապա մենք, քննարկելով առկա բազմաթիվ տեսակետները, գտնում ենք, որ Մուծածիրի տաճարը հավանաբար ունեցել է ուղղանկյուն հատակագիծ, երկթեք տանիք (որը, ըստ երևույթին, կառուցվել էր փայտե հեծաններով, եղեգով և կավով)¹⁰: Հավանաբար տաճարը շրջապատված է եղել որմնահեցերով: Պեղված բազմաթիվ ուրարտական տաճարներից դեռևս հայտնի չէ որևէ օրինակ, որը տաճարին կից սյունաշար ունենա: Ուստի քիչ հավանական ենք համարում Բ. Պիտտովսկու¹¹ և Կ. Տրևերի¹² այն տեսակետը, որ Մուծածիրի տաճարը եղել է հին հունական տաճարների նախատիպը:

Դատելով Մուծածիրի տաճարի պահպանված գծանկարներից՝ որմնահեցերը զարդարվել են մեծ չափսերի վահաններով, իսկ մուտքի երկու կողմերում կանգնեցվել են տաճարի չափսերը գրեթե երկու անգամ գերազանցող բարձր միգակներ (որոնք, կարծում ենք, պետք է, որ ունենային դեկորատիվ կամ ծիսական նշանակություն), և հսկայական չափսերի հասնող կարասներ (որոնք, համաձայն Սարգոն II-ի թողած արձանագրության, ուրարտական թագավորները լցնում էին աստվածներին՝ զոհաբերելու համար նախատեսված սրբազան հեղուկով՝ գինով)¹³: Տաճարն, ըստ երևույթին, կառուցվել է հում աղյուսից և ներսից զարդարված է եղել որմնանկարներով: Հայտնի է, որ ուրարտական բոլոր տաճարները զարդարված են եղել որմնանկարներով, հետևաբար, երկրի գլխավոր տաճարը պետք է որ բացառություն չկազմեր:

Տաճարն ունեցել է նաև երդիկանման բացվածք, որտեղից էլ, ըստ երևույթին, լուսավորվել է: Դա է ապացուցում նաև Դուր-Շարուկինի բարձրաքանդակի մի տեսարան, որտեղ պարզ երևում է, թե ինչպես Սարգոն II-ի զինվորներից մեկը պարանով բարձրանում դեպի տաճարի տանիքը: Այստեղից էլ, հավանաբար, ներս են խուժել աստուրական բանակի զինվորները: Տաճարը, ամենայն հավանականությամբ, ընդարձակ համալիր էր, որտեղ պաշտամունքային շինությունից բացի կային նաև աշխարհիկ, տնտեսական, արտադրական և պահեստային կառույցներ: Այնպիսի մեծ քանակությամբ ավարը, որ Սարգոն II-ի զորքերը թալանել են Մուծածիրից, պետք է, որ տեղավորված լիներ բավական մեծ շինության մեջ, որը Մուծածիրի փոքր չափսեր ունենալու պարագայում պարզապես անհնար կլիներ: Սարգոն II-ի արձանագրության համաձայն՝ նա տաճարից տարել է 672 ջորի և ավանակ, 920 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն և 100.225 գլուխ ոչխար, 38 տաղանդ և 18 մինա ոսկի, 160 տաղանդ և 2 մինա արծաթ, արճիճ, պղինձ, բազմազան կտորեղեն, սպասք և վերջապես ցլի, կովի և հորթի պղնձե արձաններ¹⁴: Սարգոն II-ի արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ նա այս հարստությունից բացի տաճարից հափշտակել է նաև Խալդի աստծուն և նրա կնոջը, ինչպես նաև «Խալդիի զենքը» (BE.LIMES), որին ևս, համաձայն Սիեր դըան արձանագրության, մատուցվել են զոհեր¹⁵:

Ինչ վերաբերում է տաճարի տեղադրությանը, ապա այն ևս վիճելի հարցերից է, քանի որ մինչ օրս չեն գտնվել ոչ տաճարի մնացորդները և ոչ էլ որևէ գրավոր տեղեկություն, որոնք որևէ հավաստի լույս սփռեին այս հարցերի վրա:

Ինչպես գտնում է Կ. Հովհաննսիյանը, Մուծածիրը պետք է որ գտնվեր Նինվեից 120 կմ հյուսիս-արևելք, Վանա լճից հարավ-արևելք՝ ժամանակակից Ռևանդուզ քաղաքի շրջակայքում¹⁶: Ս. Հմյակյանը Մուծածիրի իշխանությունը տեղադրում է Ուրմիա լճից հարավ-

արևմուտք՝ Մեծ Ջար և Փոքր Ջար գետերի միջև ընկած տարածքում՝ այժմյան Ռևանդուզ քաղաքի շրջակայքում, իսկ քաղաքը՝ այժմյան Մուջեսիր գյուղի մոտ¹⁷։ Բ. Պիտտոլվսկին գտնում է, որ չնայած Մուծածիր երկիրը մեծ չի եղել, այնուամենայնիվ, այն արևմուտքում ձգվել է մինչև Ռևանդուզ, հարավում՝ չի անցնել Թոփուզավայից և միայն հյուսիսում՝ այն կարող էր տարածվել լեռների խորքը։ Ըստ նրա՝ Մուծածիրը գտնվում էր Քելիշինի մոտ, առավել ևս, որ այստեղ դեռևս պահպանվել են համաժամանակյա բերդի և քարե այլ կառույցների ավերակներ¹⁸։ Կ. Լեման-Հաուպտը, ով Մուծածիր անվանումը աստուրերենից ստուգաբանում է որպես «օձի ելք» (muša-šir), կարծում է, որ այդ «օձի գլուխը» համապատասխանում է Սիդեկանին, որտեղ միախառնվում են Բոռա և Թոփուզավա գետերը¹⁹։

Անդրադառնալով Մուծածիր քաղաքի տեղադրության հարցին՝ մենք կարծում ենք, որ այն, ըստ երևույթին, գտնվել է Ռևանդուզ քաղաքի շրջակայքում, քանի որ ինչպես երևում է բարձրաքանդակից, տաճարը կառուցված է բլրաշատ վայրում, ինչը լիովին համապատասխանում է Ռևանդուզի ներկայիս տեղանքին։

Ինչ վերաբերում է տաճարի ունեցած կրոնական դերին, ապա ինչպես կարծում է Ս. Հմայակյանը, այն դժվար թե եղած լիներ երկրի հոգևոր կենտրոնը, քանի որ դժվար է պատկերացնել, որ պետության պաշտամունքային կենտրոնը եղել է մի քաղաք, որը չի գտնվել այդ երկրի կազմում։ Համենայն դեպս, երբ կազմավորվում էր պետությունը, Մուծածիրը անկախ մի իշխանություն էր ու միայն Իշպուինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության տարիներին է, որ Մուծածիրը դառնում է Ուրարտուից կախյալ իշխանություն՝ պահպանելով իր ինքնուրույնությունը։ Ըստ նրա՝ Մուծածիրը եղել է թագավորական տոհմի համար կարևոր նշանակության մի շրջան, իսկ երկրի հոգևոր կենտրոնը գտնվել է այլ վայրում, ամենայն հավանականությամբ, մայրաքաղաք Տուշպայում, որտեղ և գտնվել է ուրարտական պետության ամենակարևոր պաշտամունքային շինությունը՝ Սիեռի դուռը՝ արձանագիր կոթող, որտեղ ներկայացված են ուրարտական բոլոր աստվածությունները, նրանց մատուցվող զոհերի տեսակները և չափը²⁰։

Ս. Հմայակյանի այս տեսակետը կարծում ենք թերի է, քանի որ ուրարտական արքաների թագադրման ծեսի հետ կապված ուսումնասիրություններից տեղեկանում ենք, որ ուրարտական արքաները թագադրման օրն այցելում էին Մուծածիր²¹։ Դա տեղի էր ունենում հերթական սեզոնային այցելության ժամանակ, որտեղ մեծ տոնախմբություն էր կատարվում, հազարավոր կենդանիներ էին զոհաբերվում և այս տոնախմբություններին մասնկացում էր նաև ժողովուրդը։ Պատահական

չէ, որ ուրարտական արքաները թագադրության համար ընտրում էին հենց Մուծածիրի տաճարը, որը գտնվում էր ախտյան Ասորեստանի սահմանից ոչ շատ հեռու²²: Օ. Բելլին կարծում է, որ Մուծածիրի Խալդիի տաճարը ունեցել է կարևոր ռազմավարական նշանակություն ինչպես ուրարտացիների, և ասորեստանցիների, այնպես և ողջ Հին Մերձավոր Արևելքի համար: Մի կողմից այն ունեցել է կարևոր հանքային ռեսուրսներ, մյուս կողմից գտնվել է մեծ առևտրական ճանապարհների վրա, որը անցնում էր Աֆղանստանով, Հնդկաստանով, հյուսիս-արևմտյան Իրանով²³: Ուստի, հիմնավորված ենք համարում այն փաստը, որ Մուծածիրը գոնե մինչև Արգիշթիի II-ի կառավարման շրջանի ավարտը եղել է երկրի հոգևոր կենտրոն: Հայտնի է, որ նրա հաջորդ՝ Ռուսա II-ի իշխանության շրջանում Ուրարտուում կառուցվում է Խալդի աստծո պաշտամունքի նոր կենտրոն՝ Ռուսախինիի Քիլբանիկային, որը նաև տեղության նոր մայրաքաղաքն էր²⁴:

**NZHDEH YERANYAN
(YSU)**

THE TAMPLE OF MUSASIR (A HISTORICO-COMARATIVE ANALYSIS)

Uartian architecture has created several forms of the temple buildings such as É, É.BAR, É.BAR ŠA.DI, É.BAR TUR, susi, iarani, KÁ (šeštili), ʿasihuse. The main temple of the supreme God of Haldi in Musasir (Uartian Ardini) belongs to the form of “susi”. It has been preserved on the relief of the door of Dour-Sharoukin’s palace of Sargon II. The temple was probably on the platform, it had buttress on appearance, the covering was inclined, heaving a spear or the tree of life, the cultic symbol of the God Haldi, on it. The temple was, most likely, in 120 km the north-east from Ninveh, near present city Revandus.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 65:
2. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Ե., 1996, էջ 162:
3. Հմայակյան Ս., Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի եռամասնության մասին պատկերացումները Ուրարտուում, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1986, № 1 (112), էջ 113:
4. Van Loon M., Uartian Art, Istanbul, 1966, p. 42.

5. Forbes Th. B., *Uartian Architecture*, BAR, Oxford, 1983; Zimansky P., *Ecology and Empire: The Structure of the Uartian State*, Chicago, 1985, p. 94.
6. Тревер К., *Очерки по истории древней Армении*, М.-Л., 1953, с. 74.
7. Özgüç Tahsin, *Altintepe: Architectural Monuments and Wall Paintings*, Ankara, 1966, p. 41.
8. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 165:
9. Kleiss W., “Uratäische architektur” *Uartu: ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens*, Vol. 2, München, 1976, C, S. 28-44.
10. Forbes Th. B., նշվ. աշխ., էջ 94:
11. Пиотровский Б., *История и культура Урарту*, Е., 1944, с. 252.
12. Тревер К., նշվ. աշխ., էջ 74:
13. Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ., Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դարերում, Ե., 2006, էջ 118:
14. Дьяконов И., *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ)*, 1951, N 46.
15. Кальмейер П., *Символ Халди, Древний Восток*, Е., 1983, с. 188-189.
16. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, նշվ. աշխ., էջ 122:
17. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 93:
18. Пиотровский Б., *Ванское царство*, М., 1959, с. 107. Խոսքը վերաբերում է հավանաբար Գերդեսորահ ամրոցին, որը կառուցվել է Սարգոնի արշավանքից առաջ՝ Ռուսա I-ի կողմից՝ տեղանքը առավել պաշտպանողունակ դարձնելու համար: Այս մասին տե՛ս, օրինակ, Jakubiak K., *Some Remarks on Sargon II's Eighth Campaign of 714 B. C.*, *Extrait d'Iranica Antiqua*, Vol. XXXIX, 2004, p. 190-193.
19. Lehmann-Haupt C., *Armenia Einst und Jetzt*, II, 1, Berlin und Leipzig, 1926, S. 318.
20. Հմայակյան Ս., Պաշտամունքային շինությունները..., էջ 116:
21. Բիագով Լ., Ուրարտական արքաների թագադրման արարողության մասին, *Աշխատություններ ՀՊՊԹ*, № 7, Ե., 1981, էջ 24-30:
22. Taffet A., *A Tentative Reconstruction of the Uartian Calendar of Festivals*, *AnAr.*, XV, 1999, p. 373.
23. Oktay B., *Survey of the Uartian Road, Network in East Anatolia*, *Istanbul's University's Contributions to Archeology in Turkey (1932-2000)* Edited by Oktay Belli, Istanbul, 2001, p. 370-373.
24. Գրեկյան Ե., Գովազներ Ուրարտու-Մոմաձիթյան հարաբերությունների պատմությունից, *Սերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և Ժողովուրդներ (այսուհետև՝ ՍՄԱԵԺ)*, XXIV, Ե., 2005, էջ 288: